

EBÛ HAFS NECMÜDDİN ÖMER EN-NESEFÎ'NİN *et-TEYSİR fi'T-TEFSİR'İNDE* İSRÂİLİYYÂTA DAİR BAZI RİVAYETLER

-Bakara Sûresi Örneği-

Hacı ÇİÇEK *

Öz

İsrâiliyyât, klasik tanımıyla daha çok, Yahudi ve Hıristiyan kaynaklardan yoğunluklu olarak tefsir kitaplarına giren bilgiler olarak tarif edilmiştir. Ancak bu kavram, iki muharref dinin dışındaki bilgileri içeren geniş bir alana sahiptir. İsrâiliyyât menşeli bilgilerin en yoğun alanın tefsir alanı olduğu herkesçe kabul görmüştür. Kıssaların arka planlarını ve önceki peygamberlerin kıssalarını daha iyi anlamak için Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının bilgileri, bazı müfessirler tarafından tefsir yorumları arasına katılmıştır. İslâmî kaynakların verdiği bilgiye göre İsrâiliyyât'ın daha çok, Ka'b el-Ahbâr (ö.32/652-53), Abdullah b. Selam (ö.43/663-64), Vehb b. Münebbih (ö.114/732) ve İbn Cüreyc (ö.150/767) aracılığıyla tefsir kitaplarına girmiştir. Bu zatlardan aktarılan bilgiler, çeşitlilik arz etmektedir. İsrâilî rivayetlere genellikle önceki müfessirler tarafından ilgi duyulduğu söylenebilir. Onlardan bazıları, eserlerinde vurguladıkları bilgileri tenkit etmiş, bazıları ise hiçbir tenkide tabi tutmadan olduğu gibi kaydetmiştir. Müfessirler ise İsrâiliyyât'a karşı daha hassas davranmış ve bu haberlere karşı daha ihtiyatlı olmuşlardır. Eserinde İsrâiliyyât kaynaklı bilgilere yer veren müfessirlerden biri de Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseffî'dir (ö.537/1142). O, *et-Teyşir fi't-Tefsîr* adlı eserinde İsrâilî haberlere başvurmuştur. Bu makalede Bakara suresi çerçevesinde onun *et-Teyşir fi't-Tefsîr*'i isimli eserindeki isrâilî haber ve rivayetleri ele alınmıştır. Bunun yanı sıra yeri geldikçe diğer müfessirlerin yorumlarına da temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Neseffî, Bakara Suresi, İsrâiliyyât.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 15/10/2022, Accepted / Kabul Tarihi: 15/11/2022

* Bu çalışmada Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî es-Semerkandî'nin (*et-Teyşir fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş ve diğerleri, (İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 2019) adlı nüshası esas alınmıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniv., Eğitim Fak, Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği), hciceko2@hotmail.com ORCID ID: 0000-0003-4735-6349

**SOME REPRESENTATIONS ABOUT ISRAILIIYAT IN ABÛ HAFS
NECMUDDÎN OMAR AN-NASAFI'S ET-TAYSÎR FÎ'T-TAFSÎR**

-THE EXAMPLE OF BAQARA SURAH-

Abstract

Israeliyyat, with its classical definition, is the information that enters the books of tafsir mostly from Jewish and Christian sources. However, this concept has a wide scope that includes information outside of the two conflicting religions. It has been accepted by everyone that the most intense field of Israeliyyat-originated information is the field of tafsir. In order to better understand the background of the stories and the stories of the previous prophets, the knowledge of the Jewish and Christian clergy has been interspersed among the commentary interpretations by some commentators. According to the information given by Islamic sources, İsrâiliyyât mostly entered the books of tafsir by Ka'b al-Ahbar (d.32/652-53), Abdullah b. Salam (d.43/663-64), Wahb b. Munabbih (d.114/732) and Ibn Jurayc (d.150/767). The rate of information given by the people in question varies. It can be said that Israeli narrations were generally of interest to previous commentators. Some of them analyzed the information they emphasized in their works, while others recorded them as they were without any criticism. It has been seen that later commentators were sensitive about Israeliyyat and approached the news with caution. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefi (d.537/1142) is one of the commentators who included information from Israeliyyat in his work. He applied to Israeli news in his work called *et-Teysîr fî't-Tafsîr*. In this study, his news and narrations based on Surah Al-Baqara in his *et-Teysîr fî't-Tafsîr* are discussed. In addition to this, the comments of other commentators in the same category were also touched upon.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Nasafi, Surah al-Baqara, İsrâiliyyât.

Hâkim ve Hamîd olan Allah tarafından indirilen Kur'ân'ın korunmuşluğu yine Allah tarafından garanti edilmiştir. (Bkz.el-Hicr, 15/9); hiçbir batılın, önünden ve arkasından ona bulaşamayacağı bildirilmiştir. (Bkz.Fussilet, 41/42). Kurân, nüzulünden günümüze takriben on dört asır geçmesine rağmen, Allah katından gönderilişine şüphe edenlere bir suresinin benzerini getirmeleri noktasında meydan okuması devam etmektedir (Bkz. el-Bakara, 2/23).

Durum böyleyken neredeyse bütün zaman ve mekânlarda Müslüman milletlerin alimlerinde birçok yönden Kur'ân'ın tefsiri yapılmış; kimisi onu yüceltme adına farklı kıssa ve rivayetlerle süslemeye, kimisi de ama bilerek ama bilmeyerek ayetlerin tefsirini İsrâiliyyât türü haberlerle¹ desteklemeye çalışmıştır. Son dönem müfessirlerinin, ilk

¹ Âişe bint Muhammed Ali Abdurrahman, *et-Tefsîrül-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kâhire: Dârü'l-Meârif, ts.), 1/16; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1976), 1/130. M. Hüseyin Zehebî, İsrâiliyyât'ın daha çok, Ka'b el-Ahbâr (ö.32/652-53), Abdullah b. Selam (ö.43/663-64), Vehb b. Münebbih (ö.114/732) ve İbn Cüreyc (ö.150/767) aracılığıyla farklı

dönem müfessirlerine göre İsrâiliyyât konusunda daha duyarlı davrandıkları söylenebilir. İlk dönemdekilerin -ama az ama çok- İsrâiliyyât türü haberler aktarmada bir beis görmedikleri anlaşılmıştır. Mesela neredeyse bütün müfessirlerin yararlandığı Taberî² bile İsrâiliyyât türü haberleri tefsirine almıştır. Son dönem tefsir çalışmalarında İsrâiliyyât kaynaklı haber ve rivayetlere pek rastlanmaması, rastlansa bile tenkit ve analitik açıdan eleştiriye tabi tutulması, tefsir ilmi açısından oldukça olumlu bir durum olarak kabul edilebilir. Buna Muhammed Ali Şevkânî'nin (ö.1250/1834) *Fethu'l-kadîr*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö.1942) *Hak Dini Kur'an Dili*³, Seyyid Kutub'un (ö.1966) *fi Zilâli'l-Kur'an*⁴, Ebu'l-Ala Mevdûdî'nin (ö.1979) *Tefhimü'l-Kur'an*, Muhammed Ali Sâbûnî'nin (ö.2021) *Safvetu't-tefâsir*, Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî'nin *et-Tefsîrü'l-münîr* ve *et-Tefsîrü'l-vasît* adlı tefsirleri örnek olarak verilebilir.

İbn Teymiyye (ö.728/1328) İsrâiliyyât'ın itikat ile değil, ancak şahit getirme ve delil gösterme (istişhad) konusunda zikredilebileceğini söylemiştir. İbn Teymiyye, İsrâilî rivayetlerin birçoğunun dini bir esasa dayanmayan boş şeyler olduğuna dair görüş belirtmiştir. Çünkü Ehli Kitap, birçok konuda ihtilafa düşmüş, müfessirler ise onların birçok ihtilafını tahkik ve analiz etmeksizin eserlerine almışlardır. Örneğin Ashâb-ı Kehf'in isimleri (Bkz. Kehf, 18/10), köpeklerinin rengi (Bkz. Kehf, 18/18), Hz. Mûsâ'nın asasının hangi ağaçtan yapıldığı (Bkz. Kasas, 28/30), İsrailoğullarından öldürülen kimseye dirilmesi için ineğin hangi organıyla vurulduğu (Bkz. el-Bakara, 2/73), Yüce Allah ile konuşurken hangi ağacın yanında konuştuğu (Bkz. Tâhâ, 20/18); Hz. İbrahim için diriltilen dört kuşun isimleri (Bkz. el-Bakara, 2/260) gibi konularda müfessirlerin yorum ve çabalarının hiçbir faydası yoktur.⁵

oranlarda tefsir kitaplarına girdiğini vurgulamıştır. Bkz. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/133-135; 1/135-140; 1/141-142; 1/143-144.

² Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî, *el-Müfessirûn beyne't-te'vîl ve'l-ısbât fi âyâtı's-sıfât*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 30. Taberî'nin, tefsirinde İsrâiliyyât'a dayanan kıssaları ve rivayet ettiği haberleri kimi zaman tenkide tutmamış kimi zaman ise onların faydasız bilgiler olduğunu belirtmiştir. Mesela yılanın karnından İblis'in çıkması, yıldırım ve gök gürlemesinin mahiyeti, Hz. Adem'in cennetteki durumu, Hârût ve Mârut adlı melekler hakkında verdiği haberler birer örnek olarak verilebilir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân fi te'vîli' âyi'l-Kur'an*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/397-399, 513, 526; 2/419-424.

³ Mesela Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, İsrâiliyyât eksenli olaylara dair "İşin en doğrusu şahıs ve zamanı ta'yin ile uğraşmaksızın vakayı, Kur'an'ın vurguladığı kadarıyla ve hikmet üzere mülâhaza etmektir" demek suretiyle bu konudaki metodolojisini vurgulamıştır. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 5/3162.

⁴ Seyyid Kutub, İsrâiliyyât hakkında asıl kaynağın Kitap ve Sahih sünnet olduğunu, onların dışında bize doğru bilgi verecek bir kaynağın olmadığını, kendi metodunun aslı olmayan görüşlere ve rivayetlere dalmamak olduğunu belirttikten sonra birçok tefsirin bu kültürden yakasını kurtaramadığını, İbn Cerîr Taberî ve İbn Kesîr'in tefsirleri çok değerli olmasına rağmen, bu eğilimden uzak değildir. Bkz. Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, (Beyrût: Dârü's-Şurûk, H/1412), 3/1359. Kutub, tefsirinin başka bir yerinde ise rivayet ve yorumların birçoğunun İsrâiliyyâttan kaynaklandığını, kendisinin buna dalmayacağını, Kur'an'ın belirlediği sınırdan duracağını vurgulamıştır. *fi Zilâli'l-Kur'an*, 4/2391.

⁵ Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrût: Mektebetü'l-Hayât, 1980), 42-43.

Medârikü't-tenzîl'in müellifi Ebü'l-Berekât en-Neseffî'den (ö.710/1310) oldukça söz edilmesine rağmen Ebû Hafs Necmüddîn en-Neseffî (ö.537/1142) hakkında hemen hemen hiçbir çalışmanın yapılmadığını, hatta iki ciltlik *Tefsir Tarihi*'ni kaleme alan merhum İsmail Cerrahoğlu hocanın da (ö.2022)⁶ ondan hiç söz etmediğini müşahede ettiğimizden bu çalışmayı uygun gördük. Tefsirde İsrâiliyyât alanı pek geniş olması nedeniyle makalemizi (el-Bakara) suresiyle sınırlı tutmaya çalıştık.

Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî es-Semerkandî'nin (ö.537/1142), *et-Teyşîr fi't-tefsîr* adlı tefsirinde İsrâiliyyât türü haberlere yer verdiği malumdur. Bu çalışmada müellifin Bakara suresi tefsirinde kaydettiği İsrâiliyyât kaynaklı ayet ve konular ele alınacaktır. Müellifin yorumlarına geçmeden, onun hakkında kısaca bilgi vermemiz uygun olacaktır.

1.Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseffî'ni Kısa Biyografisi

Birden fazla lakabı olan ama daha çok, Necmüddîn diye maruf Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir, kelâmcı ve şair Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Neseffî, 461/1068-69 senesinde Buhâra'ya yakın yerleşim birimi olan Neseff'te dünyaya gelmiştir.⁷ Semerkant'ta yaşayıp orada vefat etmesi nedeniyle Semerkandî diye de nitelenmiştir.⁸ Neseffî diye bilindiğinden *Kenzü'd-dekâik* sahibi Ebü'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî (ö.710/1310) ile karıştırılmaması gerekmektedir.⁹ Zemahşerî'nin çağdaşı ve aynı zamanda onunla görüşen, hac için Mekke ve ilim için Bağdat gibi yerleri ziyaret eden, *müftü's-sakâleyn* diye nitelenen¹⁰ Ebû Hafs en-Neseffî, birçok alimden ders alması nedeniyle "müksirûn" diye öne çıkmıştır.¹¹ Birçok hocadan ders aldığı gibi birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Neseffî, 537/1142 yılında yetişip büyüdüğü Semerkant'ta vefat etmiştir.¹²

Onun hocaları arasında Ebü'l-Fedâil Abdülkâdir b. Abdülhâlık en-Navkadî (ö.452/1060), Hanefî fakihî Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö.494/1100), İshâk b. Muhammed en-

⁶ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.)

⁷ Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 219-220; Hayruddîn Zirikî, *el-A'lâm*, (Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1980), 5/60; el-Mavsûatü'l-müeyssere fi'l-edyân ve'l-mezahib ve'l-ahzâb el-muâsıra, en-Nedvetü'l-alemiyye li's-şebâb el-İslâmî, (Riyâd: nşr: Dârü'n-Nedve el-Alemiyye li't-Tibaa ve'n-neşr ve't-Tevzî', 1420), 1/98.

⁸ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir*, takdim: Müftü'l-cumhûriyyeti'l-lübnâniyye eş-Şeyh Hasan Hâlid, (Beyrût: nşr. Müessesetü Nüveyhid es-Sakâfe li't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1998), 1/400.

⁹ Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh el-Keşmîrî el-Hindî, *el-Arfu's-şâzî şerhu süneni't-Tirmîzî*, (Beyrût: Dârü't-Türâs el-Arabî, 2004), 3/133.

¹⁰ Şihâbüddîn Mahmud Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-sebi'l-mesânî*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, H/1415), 12/15.

¹¹ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir*, 1/400.

¹² Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006), 14/494; el-Mavsûatü'l-müeyssere fi'l-edyân ve'l-mezahib ve'l-ahzâb el-muâsıra, 1/98; Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabî es-Seâlibî el-Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 2/208; Muhammed Sıddîkî b. Ahmed Ebü'l-Hâris el-Burnû el-Gazzî, *Mevsûatü'l-kavâidi'l-fikhiyye*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 2/481.

Nevhî (en-Nûhî) en-Neseî (ö.481/1088)¹³, Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî (ö.484/1091), Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed es-Semerkindî (ö.491/1097), Ebû Sa'd Muhammed b. Hasan b. Ali Hammâd el-Hammâdî en-Nahşabî (ö.494/1100), Ali b. Hasen el-Mâtürîdî (ö.511/1117), Ahmed b. el-Hasen el-Hâdimî en-Neseî (ö.513/1119), Ebü'l-Müeyyed Meymûn b. Ebü'l-Alâ Ahmed el-Hatemî en-Neseî (ö.513/1119), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yahyâ b. Yûnus el-Cikilî el-Hatîb (ö.516/1122), Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Huşâm el-Buhârî (ö.522/1128), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Assâr el-Bendîmeşî (ö.524/1130), Ahmed b. Abdullah b. Yûsuf b. Fadl es-Sıbgî (ö.526/1132) gibi isimler bulunmaktadır.¹⁴

Öğrencilerinden ise Mecd diye tanınmış oğlu Ebü'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Neseî (ö.552/1157)¹⁵, Ömer b. Abdülmü'min b. Yûsuf el-Kacvâderî el-Belhî (ö.559/1164), Hidâye sahibi Ali b. Ebû Bekr el-Merginânî (ö.593/1197), Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Âkilî, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî (ö.?), Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Belhî ez-Zâhîr (ö.553/1158), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkindî (ö.537/1142), Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî, Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî'yi (ö.?) saymak mümkündür.¹⁶

Neseî, birçok eser kaleme almıştır. Bu konuda velûd bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. Başlıca Akaîdü'n-Neseî, el-Manzûmetü'n-neseîyye, et-Teysîr fî ilmi't-tefsîr, el-Ekme'lü'l-atvel, el-Kand fî marifeti târîhi ulemâi Semerkand, et-Tilbetu't-talebe, el-Yevâkit fî'l-mevâkît, Tarîhu Buhârâ, el-İşâr bi'l-muhtâr mine'l-eşâr, Kaydü'l-evâbid, Nazmu câmiu's-sagîr gibi eserleri vardır.¹⁷

Neseî'nin kısa biyografisinden sonra şimdi de onun Bakara Sûresinin tefsirinde yer verdiği İsrâiliyyât türü rivayetlerini ele alıp değerlendirmeye çalışacağız. İsrâiliyyât eksenli haber ve rivayetlere ne kadar ilgi duyduğu, ilgi duyduklarını analitik bir bakış açısıyla ele alıp almadığını tespit etmeye çalışacağız.

2. Yıldırım ve Gök Gürlemesi

Tefsirlere birçok konuda asılsız rivayetler karıştığı/karıştırıldığı gibi; oluşumu tamamen Allah'ın koyduğu tabiat kanunları (kavânin-i kevnîyye) kapsamındaki yıldırım ve gök gürlemesi konusunda da ilmî verilere aykırı görüşler ileri sürülmüştür.

Bakara Sûresinin 19.ayetinin tefsirinde bazı kaynaklarda, Vehb b. Münebbih'in (ö.114/732), İbn Abbas'tan (ö.68/687) naklettiği şu yorum yapılmıştır: Arşın altında bir

¹³ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir*, 1/400.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 14/494; 20/127.

¹⁵ Ali Cuma Muhammed Abdülvehhâb, *el-Madhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, (Kâhire: Dârü's-selâm, 2001), 120.

¹⁶ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkindî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş ve diğerleri, (İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 2019), (mukaddime), 1/21-26.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 14/494; Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ,1941), 1/519; Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/60.

deniz bulunmakta olup kainattaki canlıların rızkı oradan temin edilmektedir. Allah'ın ona vahy etmesiyle söz konusu deniz, dünya semasına yağmuru bırakır. Allah, denize vahy ettiği gibi rüzgâra vahy eder, rüzgâr da onu buluta yükler. Bu aşamadan sonra yağmur yağar; düşen her yağmur tanesini bir melek yere bırakır. Yağan her yağmur damlasının bir ağırlığı ve ölçüsü vardır. Bunun bir istisnası vardır ki o da Hz. Nuh dönemindeki tufan olayıdır. Çünkü tufanda hiçbir kimsenin tahmin edemeyeceği derecede bardaktan boşanırcasına gökten yağmur inmiştir. Kâ'b b. Mâlik (ö.50/670), İbn Ömer'e (ö.73/693) ayette geçen "ra'd" sözcüğünü sorduğunu, İbn Ömer'in "Bunun, bulutları sevk ve idare etmekle görevlendirilen bir melek olduğu; Allah'ın, bulutları bir yere sevk edilmesini emrettiğinde, onun bu görevi yaptığı" şeklinde bir cevap aldığını söylemiştir.¹⁸

Şehr b. Havşeb (ö.100/718) "Ra'd"ın bir melek olduğu, bir çobanın develeri sevk ve idare ettiği ve yüksek ıslıkla onları bir araya topladığı gibi bulutları sevk eder, dağıldıkları zaman ise onları topladığı görüşündedir.¹⁹ Bunun yanı sıra Şehr, melek öfkelenildiğinde ağzından lav gibi alevlerin fışkırdığı, onların da şimşek şeklinde tezahür ettiği kanaatindedir. İbn Abbas'a (ö.68/687-688) göre bulutun konuşması gök gürültüsü; gülmesi ise şimşektir. Katâde'ye göre (ö.117/735) "ra'd", parıltılı ve Allah'a son derece itaat eden bir yaratık iken, Mücâhid'e (ö.103/721) göre ise insan, boğa, kaplan ve aslan yüzü gibi dört çeşit çehreye sahip bir melektir. Şuayb b. Habbâb da (ö.30/650) son görüşü paylaşmaktadır.²⁰

Görüldüğü üzere yukarıda zikrettiğimiz her bir yorum, ya sahibinin kişisel veya Ehl-i Kitab mensubu bazı şahıslardan naklettiği ve modern bilimin verilerine dayanmayan görüşlerdir. Neseî ise o yorumları eleştirmeksizin olduğu gibi tefsirine kaydetmiştir.

3.Hz. Âdem ile Havvâ'ya Yasaklanan Ağacın İsmi

Hz. Âdem ve eşine yasaklanan ağacın türü hakkında herhangi bir nas bulunmamasına rağmen, birçok tefsirde vurgulandığı gibi çalışmamıza esas kabul ettiğimiz en-Neseî'nin tefsirinde de Hz. Âdem ile eşine yasaklanan ağacın (Bkz. el-Bakara, 2/35), başka bir ifadeyle yaklaşılmaması gereken ağacın²¹ ne olduğu hakkında

¹⁸ Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcabbâr es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, (Riyâd, Dârü'l-Vatan, 1997), 1/54. Ayrıca bkz. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkandî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, (İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 2019), 1/367; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, (Beyrût: Dârü'l-Fikr,ts.), 1/69.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye,1415), 1/28; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Kâhire: nşr. Hasan Abbas Zekî, 1998), 1/84.

²⁰ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/369-371.

²¹ Bazı yorumculara göre Hz. Âdem, ferdiyetinin sonlu olduğunu görmüş, bu eksikliğini cinsel üreme ile telafi edip ferden olmasa da toplum halinde ebedi yaşamanın yolunu aramış ve hayatını kendinden üreyecek nesillerde sürdürmek istemiş; nitekim ağacın meyvesini, kadının erkeğe ikram etmesinde de bu anlam saklıdır. Bkz. Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in yüce meâli ve çağdaş tefsiri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 1/60.

farklı görüşler ileri sürülmüştür. En-Neseî de bazı sahabilere isnat edilen üzüm²², sümbül, incir ve ilim ağacı gibi görüşleri hiçbir analize tutmadan olduğu gibi kabul etmiştir.²³

Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö.108/726), Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Atiyye (ö.111/729-30), Katâde, Muhârib b. Disâr es-Sedûsî (ö.116/734) ve Mukâtil (ö.150/767), ayette sözü edilen ağacın buğday olduğunu söylemişlerdir. İbn Cüreyc (ö.150/767), incir; Hz. Ali, kâfûr ağacı; Muhammed b. İshak (ö.151/768), hanzal ağacı; Ebû Mâlik, hurma; Muhammed b. Ali et-Tirmizî (ö.320/932) ise onun başak olduğu kanaatindedir.²⁴

4.Hz. Havvâ'nın Nerede ve Nasıl Yaratıldığı Konusu

Müfessirler tarafından Havvâ'nın nerede ve nasıl yaratıldığına dair görüşler de ileri sürülmüştür. Kâ'b el-Ahbâr (ö.32/652), Vehb b. Münebbih (ö.114/732) ve bir grup onun, cennetin dışında yaratıldığına kani iken başka bir grup ise Hz. Âdem, Mekke ile Tâif arasında gidip geldiği esnada Allah'ın, ona eşini yeryüzünde yarattığı; daha sonra ikisinin, değerli mücevheratla süslenmiş bir yatağın üzerinde gökyüzüne taşındıkları görüşündedirler. Bu tür değerlendirmelerin yanı sıra daha birçok İsrâîlî rivayetin aktarıldığı görülmektedir.²⁵

Bazı âlimler ise Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair rivayetin doğru olmadığını söylemiştir. Gerekçe olarak bu durumun, Hz. Âdem'de bir noksanlık oluşturacağını, dolayısıyla peygamberlerin noksan olduğunu söylemenin yanlış olacağını eklemiştir. Neseî, bu görüştekilere "Bu tür noksanlığın şekil itibariyle olduğu, oysa ki burada manevi olarak bir olgunlaşmanın vücut bulduğu; çünkü Allah'ın, Havvâ'yı yaratmakla Hz. Âdem'e huzur kaynağı oluşturduğu, onunla Hz. Âdem'deki yalnızlığı ve hüznü ortadan kaldırdığı" şeklinde bir cevap vermiştir.²⁶

5.Yılanın Cennetten Çıkarılması

Bazı müfessirler, herhangi bir nassa dayanmayan öyle detaylara dalmışlar ki ayetlerin vermek istediği mesaj dikkatlerden kaçmıştır.

Neseî (ö.537/1142), hiçbir tenkit ve analize baş vurmaksızın Kelbî'den (ö.146/763) nakille İblîs'in, Hz. Âdem ve Havvâ'nın cennette nimetler içinde

²² Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), Saîd b. Cübeyr (ö.94/713) ve Süddî de (ö.127/745) bu ağacın üzüm ağacı olduğu görüşündedirler. Bkz. Neseî, *et-Teysîr fi ('ilmi)'t-tefsîr*, 2/103.

²³ Sem'ânî, *Tefsîrül-Kur'ân*, 1/68.

²⁴ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/103-104. Bu konuda en tutarlı ve naslara uygun yorumun İmam Mâtürîdî'ye ait olduğu söylenebilir. O, ağacın mahiyetine dair açık seçik ve kesin bir nassın mevcut olmadığını, bu konuda bağlayıcı bilginin ancak vahiyle anlaşılacağını, ağacın ne gibi özelliklere sahip olduğunu bilmemize gerek olmadığını; bilinmesi gerekenin, Hz. Âdem ve Havvâ'nın yasaklanmış bir ağaca yaklaşmalarını gerektirdiği. Bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîrül-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/426.

²⁵ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/98.

²⁶ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/99. Ayrıca bkz. Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, 1/38.

yaşamalarını kıskandığını, bu nedenle onlarla beraber yeryüzüne indirildiğini söylemiştir. Daha sonra şu bilgileri aktarmıştır: İblis, Hz. Âdem ile Havva'yı kandırmak için bazı hayvanların şekline girmek için hayvanlardan izin istemiş, göz kamaştırıcı renge sahip yılan onun teklifini kabul etmiştir. Cennette deveye benzeyen, dört ayak üzere yürüyen ve bütün renk tonlarını taşıyan yılan, şeytanın ısrarlarına karşı koyamamış, ona uymak zorunda kalmıştır. Böylece şeytan, yılan suretinde cennetin kapısında Âdem ve Havvâ'ya seslenmiş, onlara cennette hangi ağaçtan uzak kalmaları gerektiğini sormuş, onlar ise bir ağaç hariç, Firdevs cennetinin diğer bütün ağaçlarından yararlanabileceklerini söylemişlerdir. Şeytan ise yeminle, hayırhah ve nasihat eden bir tavırla Allah'ın, onlara hayır ve şerri bilen ölümsüz iki melek olmamaları için yasak ağaçtan yememelerini istediğini söylemiştir. Oysa ki şeytan yalan söylemiş, önce Havvâ, ağaca yaklaşmış ve Hz. Âdem'in yemesini istemiştir ama Hz. Âdem de ona Allah'ın yasak emrini ona hatırlatmış aksi takdirde cezalandıracaklarını söylemiştir. Havvâ ise Allah'ın rahmetinin ne denli geniş olduğunu, gazabını kuşattığını hatırlatmıştır. Bu diyalogdan sonra ağacın meyvesinden önce Havvâ yemiş, sonra Hz. Âdem'e yedirmiştir. Yedikleri, karınlarına vardığında nurdan mamul elbiseleri bir anda yok oluvermiştir. Ağacın meyvesini tattıklarında kendilerine avret yerleri görünmüştür (Bkz. el-A'râf, 7/22).

Nesefî, şeytanın Hz. Âdem ile Havvâ'nın ayaklarını nasıl kaydırıldığını, nasıl yanlışa sürüklediğini ve Hz. Âdem'in düştüğü hatanın özelliklerinden de söz etmiştir. Şeytanın onlara yeryüzünden seslendiğini, başka bir görüşe göre cennet ehlinde olmayan şeytanın içeri girmeksizin cennetin kapısından onlara seslendiğini söylemiştir. Şeytan, onlara sesini duyuramamış, onun seslenişini ve diyalogdaki sorularını Hz. Âdem ve Havvâ'ya iletinin Allah olduğunu vurgulamıştır. Nesefî, ayette geçen "bu ağaçtan" sözünün, şeytanın cennette ve ağacın yanı başında olduğuna delâlet etmediğini, "sözünü ettiğiniz o ağaçtan" anlamına geldiğini söylemiştir.

Başka bir grup ise şeytanın yılan suretinde cennete girdiği görüşündedir. Onlara göre bu, şeytanın cennete girmesi anlamına gelmemekte; çünkü bu durumda cennete giren şeytan değil, yılan olmaktadır.²⁷

Nesefî, bu hususun Ebü'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî el-Hanefî'ye (ö.345/956) sorulduğunu, onun, kesin delil bulunmadığından şeytanın yılan şeklinde cennete girdiğine dair bir şey söylenemeyeceğini; ancak kesin delil var ise onun cennete girdiğine hükmedileceğini nakletmiştir. Çünkü şeytanın cennete girmesi onun üzüntü, keder ve hasretini artırır. Hasan-ı Basrî (ö.110/728) ise şeytanın kendisine sağlanan imkânlarla vesvesesini Âdem ve Havvâ'ya ulaştırdığını söylemiştir. Şeytanın onlara vesvesesi, tıpkı yeryüzünde yaşayan bütün insanların kalplerine aynı anda

²⁷ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/110. Ayrıca bkz. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-muhîf*, (Beyrût: Dârü 'l-Fikr, 1999), 7/393; Ebû Ahmed Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kassâb el-Kerecî, *en-Nüketü'd-dâlle 'alâ'l-beyân fi envâi'l-ülûm ve'l-ahkâm*, thk. İbrâhîm b. Mansûr el-Cüneydil, (Riyâd: Dârü'l-Kayyım, 2003), 2/297.

verdiği vesvese gibidir. Eğer şeytan, kişiye sadece huzurunda vesvese verseydi o zaman aynı anda bütün insanların kalplerine vesvese vermesi söz konusu olmazdı. Şeytan aynı zaman diliminde bütün kalplere vesvese verebiliyorsa bu onun tek bir mekânda olmadığına delâlet eder. Başka bir ifadeyle şeytanın vesvesesi, Azrâil'in insanların canlarını almasına benzer. Malum olduğu üzere aynı anda ölen insanlar farklı yerlerde olmalarına rağmen Azrâil tek bir yerde bulunmaktadır.²⁸

Nesefî, daha sonra bu tür ifadelerin yakışsız olduğunu, Allah'ın peygamberlerini böyle şeylerle nitelemenin câiz olmadığını; çünkü onların seçkin kılınmış kimseler olduğunu vurgulamıştır.²⁹

Cennetten kovulanlar arasında (Bkz. el-Bakara, 2/38) yılanın bulunduğu dair herhangi bir karine olmamasına rağmen birçok tefsirde yılan da zikredilmiştir. Bu durum, iniş amacı "insanları en doğru yola iletmek" olan Kur'ân'ın (Bkz. el-İsrâ, 17/9) geri plana itilip, kassâs ve hikayeciler tarafından -ama iyi ama kötü niyetle- İsrâiliyyât menşeli rivayetlerin merkeze alınmasına neden olmuştur.

6. Denizin Yarılması ve Firavun'un Boğulması

Allah, Hz. Mûsâ ve kendisine inanan müminleri Firavun'un baskı ve işkencesinden kurtarmak için denizi yardığını, Firavun ve taraftarlarını da müminlerin gözleri önünde denizde boğduğunu bildirmiştir (Bkz. el-Bakara, 2/50).

Mele' ve mütrefin diye nitelenen Firavun'un ileri gelenleri, ona "Sen, Mûsâ ve beraberindekileri, memlekette bozgunculuk yapsınlar diye mi özgür bırakacaksın?" (Bkz. A'râf, 7/127) diyerek onu Hz. Mûsâ ve müminlere karşı onu kışkırtmış ve harekete geçirmiştir. Bunun üzerine Yüce Allah, Mûsâ'ya taraftarlarını Mısır'dan çıkarmasını emretmiştir.

Olay, bu merkezde ve yalın bir formda iken bazı gereksiz detay ve yorumlarla karşılaşılmaktadır: Hz. Mûsâ'nın onlara, Firavun taraftarı Kıptîlerden değerli mücevheratı ödünç almalarını, evlerinden çıkmadan önce sabaha değin ışıklarını söndürmemelerini ve nereye gideceklerini kimseye söylememelerini emrettiği; çıkan kimselerin çıktıkları bilinsin diye kapılarına bir avuç kan sürmelerini emretmiştir. Bunun üzerine geceleyin İsrâiloğulları evlerinden çıkmış, o esnada Kıptîlerden biri öldüğünden ve sabaha kadar defin işiyle uğraştıklarından İsrâiloğulları'nı takip etmeye fırsat bulamamışlardı. Bu nedenle Yüce Allah, "Firavun ve adamları gün doğarken onları takibe koyuldular" (Bkz. eş-Şu'arâ, 26/60) diye buyurmuştur.

Kentin dışına çıkıldığında Hz. Mûsâ onların liderleri, Hz. Hârûn ise yol rehberleri; yolculuğa altı yüz yirmi bin savaşçı çıkmıştır. Bu sayıya, yirmi yaşının altındakiler ile altmış yaşının üstündekiler dâhil değildi. Firavun ise Hâmân'ın

²⁸ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/111.

²⁹ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/112.

komutasında bir milyon yedi yüz bin süvari ile -ki hepsi miğferli ve mızraklı- onları adım adım takip ediyordu.³⁰

Bu esnada Mûsâ'nın, asasını sağa ve sola salladığı, denizde gediklerin oluştuğu, onların birbirlerini gördükleri; böylece yürümeye devam edip denizden karşıya geçtikleri, Firavun'un, güzel ve siyah atının denize dalmaktan korktuğu, o sırada Cebrâil'in, dişi bir atın üstünde ona görüldüğü, bunun üzerine Firavun'u taşıyan atın da onun arkasından denize daldığı, işte o anda Firavun'un "Ben, İsrâiloğulları'nın iman ettiği ilâhtan başka ilâh olmadığına inandım" (Bkz. Yûnus, 10/90) dediği rivayet edilmiştir. Bunun yanı sıra Firavun'un ölmediğine, onun hala sağ olduğuna ve çıkıp kendilerini öldüreceğini zanneden müminlerin kalben rahatlamaları Allah'ın, Firavun'un ordusundan altı yüz yirmi bin askeri teçhizatları ile birlikte su yüzüne çıkarıp kıyıya vurduğunu; o günden sonra denize, kimi yuttuysa suyun yüzeyine çıkarma özelliği verildiği gibi ilginç yorumlar yapılmıştır.³¹

7. Hârût-Mârût Kıssası

Birçok tefsirde olduğu gibi Neseî tefsirinde de Hârût Mârût kıssasına dair bazı İsrâilî rivayetler mevcuttur.

Bir rivayete göre melekler insana ve günahlarına bakıp "Ey Rabbimiz! İnsanları ve rızıklarını yarattın ama buna rağmen onlar sana isyan ediyorlar, biz onların yerinde olsaydık isyan etmezdik" diye durumlarını arz etmişlerdir. Allah da onlara, aralarında iki melek seçmelerini emredince onlar, Cebrâil ve Mîkâil'i seçmiş ama onlar Allah'a yalvararak bu görevden muaf tutulmalarını istemiştir. Onlar, muaf tutulunca melekler diğer iki meleği, Hârût ve Mârût'u seçmişlerdir. Bunun üzerine Allah da onlara insanlardaki yeme, içme ve cinsel arzu gibi dürtüleri yerleştirmiş ama hiçbir günah işlememeleri şartıyla dünyaya göndermiştir. Onlar, geceleyin semaya çıkıyor, gündüz ise dünyaya iniyorlardı. Nihayet bir gün, adı Zühre olan güzel bir kadın, saçlarını tarayıp açmış, örgülerini yanlarına salıvermiş, üzerine ipek bir gömlek giymiş hâlde onların huzuruna çıkarak eşinden şikâyetçi olmuştur. Melekler, güzel kadını gördüklerinde ilk anda beşerî-behimî duygularını gizli tutmuş, utandıklarından bir şey diyememiş ama sonunda sabırları taşmış ve kadından murat almak istemişlerdir. Kadın, ancak kendisini göğe yükseltecek ism-i a'zam duasını öğretmeleri şartıyla onların isteklerine cevap vereceğini söylemiş; onlar da kadına söz konusu duayı

³⁰ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/174. Bazı müfessirlerin, Firavun'a eşlik eden asker ve personel sayısını olmadık sayıda abartmışlardır. Mesela Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' (ö.211/826-27), Firavun'un, bir milyon iki yüz bin süvari ile Hz. Mûsâ ve taraftarlarını takip ettiğini kaydetmiştir. Aynı kaynak, Hz. Mûsâ'nın yanında altı yüz bin kişinin bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Abdürrezzâk, *et-Teysîr*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, H/1419), 1/270. Hz. Mûsâ'nın yanındakilere farklı sayıda eklemeler yapan müfessirlerin olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, (Mekke: Mektebetü Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 7/2196.

³¹ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/175.

öğretmişlerdir. Kadın, daha sonra bir eve girerek temizlenmiş ve Allah'ın ism-i a'zamı ile dua etmiş, Allah da onu bir yıldıza dönüştürerek göğe yükseltmiştir.³²

Görüşler ve bakış açıları yukarıda geçen rivayetler ile sınırlı kalmamakta; kimisine göre yıldızla dönüşen kadın gökte azap görmekte, kimisine göre ise diğer dönüştürülenler³³ gibi o da cehenneme gitmiştir.³⁴

Vahyin ve aklın kabul etmeyeceği daha nice yorumların olduğunu söyleyebiliriz. İddialarına göre Allah bir melek (Cebrâil) göndermiş, verdikleri sözde durmamaları ve Zühre'den murat alma arzuları nedeniyle Hârût ve Mârût'un göğe yükselmelerine engel olmuştur. Cebrâil, ikisine Allah'ın kendilerine iki seçenek sunduğunu; ya dünyada azap çeker ve ahirette Allah'ın dileğine kalırlar, dilerse azap eder, dilerse bağışlar, ya da azapları ahirete ertelenir, diye uyarıda bulunmuştur. dedi. Onlar, Cebrâil'in kendilerine akıl vermesini tercih edince o, dünya azabını seçmelerini önerdi. Bu nedenle onlar Babil'de bağlı şekilde azap çekmektedirler.³⁵

Nesefî de bu rivayetlere yer verdikten sonra "Bazı rivayetlerde adı geçen iki meleğin zina ettikleri, içki içip adam öldürdükleri sabit değildir" şeklinde bir eklemede bulunmuştur.³⁶

8. Tâlût ve Câlût Kıssası

Yüce Allah, sıkıntı yaşayan ve kendilerine bir önder göndermesi için yalvaran İsrâiloğulları'na güçlü kuvvetli, harp taktik ve stratejisine vakıf olan ama servet ve zenginliği olmayan Tâlût'u gönderince onlar, bunu içselleştirememiş ve garipsemişlerdir. Ne ver ki onlar Allah'ın, ilim ve bedende üstünlüğü, mülkü de dilediğine vereceğini (Bkz. el-Bakara, 2/247) göz ardı etmişlerdir.

Burada kıssanın vermeye çalıştığı amaca yoğunlaşılması gerekirken, maalesef bazı müfessirlerimiz, hiçbir ilmî esası olmayan kesitlere dair akıl yürütmüş, İsrâilî haber ve rivayetlere odaklanmışlardır. Onlar Allah'ın, İsrâiloğulları'nın peygamberine bir asa gönderdiği, boyu söz konusu asa kadar olan kişinin kendilerine kral olacağı şeklindeki haberlere yer vermişlerdir. Çevrede bir görüşe göre su taşıyan, bir rivayete göre deri tabaklayan, başka bir görüşe göre ise merkep ve katır kiralayan Tâlût'un dışında hiçbir kimsenin boy ölçüsü sopaya uymamıştı. Mevcut kriterlere göre kral

³² Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/374; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, 1/65-66; Ebussuûd Efendi, olayın akıl dışı ve Yahudi kökenli bir haber olduğunu belirtmekle beraber tefsirinde yer vermiştir, bkz. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/138.

³³ Burada "Dönüştürülenler" sözcüğü ile "İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden onlara 'aşağılık maymunlar olunuz' demiştik" (el-Bakara, 2/65) ayetine telmihte bulunulmuştur.

³⁴ Her iki meleğin farklı objelere dönüştürüldüğü, olayda sözü edilen kadının ise "Zühre Yıldızı" diye anılan gezegen olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Bkz. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî, *et-Tefsîr*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1419), 1/281.

³⁵ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/375. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. el-Muhâribî İbn Atıyye, *el-Muhârreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, 1/187.

³⁶ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/375.

olması gereken Tâlût, kral soyundan gelmediğinden ve yoksul olduğundan kabul görmemişti.

Neseî'nin tefsirinde Tâlût'un, bir gün merkebinin kaybettiğini, her tarafta onu aradığını, o sırada peygamberlerinin evine vardığını, peygamberde aranan kralın o olabileceği hissini doğduğunu, sopayla onu ölçtüğünü ve sonunda onlara "İşte Allah'ın size takdir ettiği kral budur; ona itaat edin ve onunla birlikte düşmanlarınıza karşı savaşınız" dediği ama onların "Biz idareye daha lâyığız, bizim ona krallık yapmamız daha uygundur; zira biz, kralların hanedanından geliyoruz" diyerek karşı çıkmışlardır.³⁷

9.Tabut'un İşlevi ve Neden İmal Edildiği

İsrâilîlerin Peygamberleri onlara, onun hükümlerinin kanıtı olarak Allah'ın, kendilerine tabutu/sandukayı göndereceği, meleklerin taşıdığı o tabutun içinde onlara bir huzur; Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından da bir hatıra olduğu (Bkz. el-Bakara, 2/248) bildirilmiştir.

Ayetin sonunda inanmış kimseler için tabutta bir ders ve ibretin mevcut olduğu vurgulanmasına rağmen Ebû Hafs Neseî ve bazı müfessirler, onun etrafında birçok farklı haber ve rivayetlere yer vermiştir. Tâbût'un, Câlût'un kavmi tarafından alınıp götürüldüğü, tuvalet yapılan yere gömüldüğü, bu nedenle Allah'ın onları hemoroit hastalığına yakalattığı, bu hastalığın aralarında yayılıp çoğunun helâk olduğu gibi yorumlar yapılmıştır. Ayrıca kimisi Tâbût'un öd ağacından, kimisi altınla doldurulmuş sandal ağacından, kimisi tarak yapılan şimşir ağacından, kimisi zümrüten olduğunu söylemiştir.³⁸

Müfessirlerin bir kısmı tabutun yanı sıra içindeki sekîne'nin ne olduğu konusunda da akıl yürüterek görüş beyan etmiş, farklı yorumlarda bulunmuştur. Kimisine göre o, yakut ve zebrecetten mamul, kedi başına benzeyen iki kanatlı bir nesne³⁹; kimisine göre ise altından mamul bir testidir.⁴⁰

10.Tâlût'un Askerlerinin Sayısı, Vardıkları Nehir'in Adı ve Yeri

Bazı müfessirler, Tâlût'un komutasındaki ordunun asker sayısı hakkında da birtakım rivayetler aktarmışlardır.

Mukâtil b. Hayyân (ö.130/752), Tâlût ordusu savaşa çıktığında yanında yetmiş bin kişinin olduğunu, nehirde kendisine dört bin kişinin itaat ettiğini, geri kalan altmışaltı bin kişinin ise münafıklık yaptığını; Câlût'a ve ordusuna güç yetiremeyeceklerini, üç yüz on üç kişi hariç, kalan dört bin kişinin sabit-kadem

³⁷ Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr*, 3/298.

³⁸ Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr*, 3/300-301.

³⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, (Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 2001), 10/40; Ebû'l-Ferec Cemâlüdîn Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001), 1/224.

⁴⁰ Ebû'l Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Beyrût: Darü Tayyibe, 1999), 1/666.

davranmadıklarını söylemiş, daha sonraki bazı müfessirler ise hiçbir sağlam delili olmayan bu rivayeti olduğu gibi eserlerinde aktarmışlardır.⁴¹

Bazı müfessirler, Beytü'l-Makdis'ten hareket eden⁴² Tâlût'a yolun başında uyan, daha sonra savaşmaktan firar edenlerin sayısı konusunda yorum yaptıkları gibi ayette sözü edilen nehir hakkında da yorum yapmışlardır. Onların yetmiş, seksen ve yüz bin askerden oluştuğuna dair farklı görüşler vardır.⁴³ Nehrin nerede olduğu, adı ve nehri kaç kişinin geçtiği gibi sorulara cevap aramaya çalışmışlardır. Kimisi onun Ürdün ile Filistin arasında⁴⁴, kimisi onun Filistin toprakları içinde olduğu kanaatinindedir.⁴⁵

Nehrin hangi coğrafyada olduğu noktasında çaba gösteren bazı müfessirler, bu bilgileri vermekle yetinmemiş, aksine nehre varan askerlerden geri dönenlerin sayısını da tespit etmeye çalışmışlardır. Ebû Hafıs Neseфі, yolun başında yetmiş bin kişiyle savaş alanına doğru seyir halindeki Tâlût'un ordusunda ancak Bedir savaşındaki müminlerin sayısına muadil küçük bir birliğin kaldığını bildirmiştir.⁴⁶ Bazı müfessirler ise nehre varıldığında ve Tâlût'un ancak bir avuç kadar suyun içilmesini emrettiğinde ise altmış yedi bin kişinin geri döndüğünü haber vermiştir.⁴⁷

11.Hz. Dâvûd'un Câlût'u Öldürmesi

Kur'an, Hz. Dâvûd'un, Câlût'u öldürdüğünü ve Allah'ın ona hükümlerlik ve hikmet verdiğini, ona dilediği şeyleri öğrettiğini (Bkz. el-Bakara, 2/251) haber vermiştir.

Olay bu merkezde iken Hz. Dâvûd'un, Câlût'u nasıl, nerede, hangi cisimle öldürdüğu konusu daha çok ilgi görmüş olmalı ki, bazı tefsirlerde yer bulmuştur.

⁴¹ Neseфі, *et-Teyısır fı't-tefsır*, 2/309.

⁴² Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Meâlimu't-tenzıl fı tefsiri'l-Kur'an*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1420), 1/336.

⁴³ Neseфі, *Et-Teyısır fı't-tefsır*, 2/309. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesır fı ilmi't-tefsır*, 1/225; Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseфі, *Medârikü't-tenzıl ve hakâikü't-te'vıl*, (Beyrût: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1998), 1/205.

⁴⁴ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fı te'vıl Âyi'l-Kur'an*, 5/340, 341; Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 1/252; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-uyûn)*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/317; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *el-Vasît fı tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/359.

⁴⁵ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fı tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, 1/334; Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999), 6/509.

⁴⁶ Neseфі, *Et-Teyısır fı't-tefsır*, 2/309. Ayrıca bkz. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâs, 2002), 1/208; Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidi't-tenzıl ve üyûni'l ekâvil fı vücûhi't-te'vıl*, (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 1/291. Burada bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Kur'an'ın vermek istediği mesajdan daha çok, rakamlara odaklanmanın kişiyi farklı alanlarda da aynı hassasiyete sahip kılmaktadır. Örneğin Sebe' Kraliçesi Belkıs'ın ordusunda üç yüz on üç komutanın bulunduğu, her komutanın emrinde ise yüz bin askerin olduğu görüşüdür. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 3/303.

⁴⁷ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 5/344; Ebû Hâtım, *tefsir*, 2/473, 11/157; Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 1/317; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fı tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, 1/335; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiü' li ahkâmi'l-Kur'an*, (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964),3/254; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fı tefsîri'l-Kur'an*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1997), 1/495; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîf*, 2/589; Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fı't-tefsîri bi'l-me'sûr*, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.),1/759.

Onun, Câlût'u sapanla öldürdüğü, atılan taşın üçe ayrıldığı; bir parçası alınına, bir parçasının kalbine, bir parçasının da beline isabet ettiği, bunun neticesinde Câlût'un yüzü koyun yere yığıldığı gibi detaylı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere ek olarak atılan taşların etkisinde Câlût'un başındaki miğferin rüzgârdan düştüğü, taşın tam beynine isabet ettiği ve diğer taraftan çıktığı gibi rivayetler de bulunmaktadır. Hz. Dâvûd'un taşlarından birinin otuz bin kişiyi öldürdüğü, diğer taşın ise karşı orduyu hezimetle uğratana kadar askerler arasında dönüp durmaya devam ettiği şeklinde rivayetler de vardır. Hatta olayın geçtiği yerde mıknaş taşlarının bulunduğu, Câlût'un askerlerinden yanındaki demir mamulü objeleri manyetik alanına çektiği tefsirlerde kaydedilmiş, bazılarınca kabul görmüştür.⁴⁸

Ebû Hafs Nesefî'nin de tefsirinde bu tür rivayetlere yer verdiği görülmektedir.

12. Hz. İbrâhîm ve Nemrût Kıssası

Kur'ân, bu kıssayla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: "Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışmaya gireni (Nemrût'u) görmedin mi! İşte o zaman İbrâhîm "Rabbim hayat veren ve öldüren." demişti. O da "Hayat veren ve öldüren benim." demişti. İbrâhîm "Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir." dedi. Bunun üzerine kâfir afallayıp kaldı. Allah zalim kimseleri hidâyete erdirmez." (Bkz. el-Bakara, 2/258).

Ayete ilişkin farklı yorumlar yapılmıştır. Mesela Mücâhid'e göre küresel ölçekte dünyanın tamamına sadece dört kişi hâkim olmuştur: onlardan ikisi Müslüman, ikisi ise kâfirdir. Müslüman olanlar Hz. Süleyman ve Zülkarneyn; kâfir olanlar ise Nemrût ve Şeddâd b. Âd'dır.⁴⁹

Zeyd b. Eslem (ö.136/754), yeryüzündeki ilk azgın hükümdarın Hz. İbrahim dönemindeki Nemrût olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Nemrût, halkına kendisinin, onların rabbi olduğunu kabul ettirmeye çalışan diktatör bir kimseydi. Rab konusunda Hz. İbrahim ile tartışan Nemrût, sonunda mağlup olmuş (Bkz. el-Bakara, 2/258), geçirdiği hafakanlar sonucunda Hz. İbrahim'i ateşe atmaya çalışmış ama Allah, kulu İbrahim'i korumuştur (Bkz. el-Enbiyâ, 21/69).

Katâde; mağlup olan Nemrût'un, bir grubu topladığını, Allah'ın da bir meleğe emredip sivrisineklere uygun ortam hazırladığını, çoğalan sivrisineklerden insanların güneşi göremez duruma geldiğini, sineklerin insanların etlerini yediğini, kanlarını içtiğini, onlarda sadece kemiklerinin kaldığını ama Nemrût'a hiçbir şey olmadığını; bunun üzerine Allah'ın ona bir sivrisinek gönderdiğini, burun deliğinden girdiğini; bunun neticesinde Nemrût'un dört asır boyunca tokmaklarla başındaki ağrıyı dindirmeye uğraştığını, ona dört asır hükümdarlığı nasip ettiği gibi dört asır da onu azapla cezalandırdığını iddia etmiştir. Nemrût'un yedi şehir inşa ettiği ve her bir

⁴⁸ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/314.

⁴⁹ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/344.

⁵⁰ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/347.

şehirde çok güzel ve göz kamaştırıcı eserlerin yer aldığına dair İsrâilî birçok bilgi ve rivayet bulunmaktadır.

Neseî, birinci şehrin kapısında bakırdan bir kazın; ikinci şehirde bir davulun, üçüncü şehirde bir aynanın; dördüncü şehirde bir havuzun, beşinci şehirde bir gölün; altıncı şehirde bir göletin, yedinci şehirde ise sarayının kapısında geniş gölgeli bir ağacın olduğunu kaydetmiştir. Neseî, daha sonra Nemrût'un yaşadığı sarayın seksen arşın uzunluğunda, seksen arşın genişliğinde ve de seksen arşın yüksekliğinde olduğunu vurgulamıştır. Müfessir, sarayın altın tuğlalar ile inşa edildiğini, çatısının gümüşten çatıldığını, sarayda üç yüz kandilin bulunduğunu, sekiz yüz okka zambağın bu kandillerde tutuşturulduğunu, yatağının boyu kırk, uzunluğu seksen arşın geldiğini, altından yapıldığını, ayaklarının mücevherden oluştuğunu eserinde yazmış ve sarayın daha birçok özelliğini zikretmiştir.⁵¹

13. Bir Kasabaya Uğrayan Adamın Kıssası

Kur'ân'ın ölümden sonra dirilişe delil olarak getirdiği örneklerden biri de halkın terk ettiği, çatıları yıkılıp harap olmuş bir kasabadan geçen ve söz konusu kasabanın bir daha nasıl diriltileceğine akıl erdirmeyen kimsenin yüzyıl süreyle ölü bırakılıp tekrar hayata döndürülmesi ve kendisine "Ne kadar kaldın?" diye sorulması ve sonra gelişen olayların vurgulandığı (Bkz. el-Bakara, 2/259-260) kıssadır.

Kur'ân, bir kasabaya uğrayan şahsın, harap ve viraneye dönmüş meskenlerde hayatın yeniden nasıl canlanacağına (Bkz. el-Bakara, 2/259) dair hayretinden söz etmektedir. Bu sahne, Allah'ın insanların hem akıllarına hem duygularına sunduğu canlı bir kanıt hükmündedir. Ama olay, diriliş bağlamında beşerî merak ve duygularla soru soran kişinin şahsında örülmüş, vakıa kendisinde *hakka'l-yakîn* gösterilmiş olmasına rağmen bazı müfessirler, olayın tali derecedeki detaylarına girmişlerdir.

Mücâhid'e göre kasabaya⁵² uğrayanın İsrâiloğulları'ndan bir kişi; Vehb'e göre onun peygamber İremyâ b. Halkıya (Yeremya); başka bir görüşe göre ise onun Hızır olduğudur. Bu görüşlerin dışında ekseriyetin kanaati ise o kişinin Üzeyir b. Şerhiyâ, kasabanın ise Beytülmakdis'in içerisinde bulunduğu İlyâ olduğudur. İbn Abbas ve Mukâtil'e göre Üzeyir, Benî İsrâil'den bir ilim adamı; çoğunluğa göre ise peygamberdi.⁵³

Ayette ifade edilmediği halde tefsirlerde verilen detaylar bununla kalmamış, Üzeyir'in, eşeğini hangi ağaca bağladığı, nerede dolaştığı, hangi meyveleri topladığı, yediği meyvelerden hangi kaba koyduğu, günün hangi vaktinde canının alındığı, yüz yıl sonra hangi saatte diriltildiği ve ayağa kalkan eşeğinin anırıp anırmadığına varıncaya kadar detaylı şekilde anlatılmıştır.⁵⁴

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/348-350.

⁵² Kasabanın yeri ve adı hakkında onlarca görüşe dair bkz. Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, 1/193.

⁵³ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/353. Ayrıca bkz. Begavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, 1/352; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 1/233.

⁵⁴ Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/354-355.

14.Hz. İbrâhim'in Kuşları

Kur'ân-ı Kerim, Hz. İbrâhim'in "Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster" dediğini; Allah'ın "Yoksa inanmadın mı?" sorusuna onun "Hayır! İnanırım, fakat kalbimin yatışması için görmek istedim" diye cevap verdiğini; bunun üzerine Allah'ın ona "Öyleyse dört tane kuş yakala, onları kesip parçala, her dağa onlardan birer parça koy; sonra onları kendine çağır, koşarak sana gelirler" (Bkz. el-Bakara, 2/260) dediğini belirtmektedir.

Bu ayetle ilgili olarak İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre Hz. İbrâhim, Taberiyye gölü civarında param parça olmuş ve çürümüş bir hayvan leşinin yanından geçerken ondan kuşların yediğini ve karınlarını doyurduklarını görmüştü. Bunu gören Hz. İbrâhim, Allah'ı tesbih etmiş ve tefekkür etmişti. Ardından Allah'ın kudretine iman etmiş olarak ayette geçen diriltmeye dair soruyu sormuştu. Hz. İbrâhim'in kalbi tatmin olsun diye Allah, diriltme olayını kuşlar üzerinden gerçekleştirmeyi murat etmişti.

Kur'ân'da olayın anlatımı bu kadarla sınırlı iken bazı müfessirler, olayın yeri, zamanı, olayda geçen nesnelere türü, rengi ve şekli gibi konulara yoğunlaşmışlar ve haliyle bu ise verilmek istenen mesajın geri planda kalmasına neden olmuştur. Nitekim bazıları, ayette geçen dört kuşun tavus, horoz, karga ve güvercin; bazıları tavus, kartal, karga ve horoz; bazıları güvercin, horoz, karga ve ördek; bazıları tavus, güvercin, horoz ve balıkçıl; bazıları ise o kuşların yeşil bir kaz, siyah bir karga, beyaz bir güvercin ve kırmızı bir horoz olduğunu iddia etmiştir.⁵⁵

SONUÇ

Kur'ân, Allah'ın indirdiği en açık ve insanları hidayete erdiren kitabıdır. Onun maksadı, insanlara dünyaya gönderiliş amaç ve yükümlülüklerini anlatmak, onları şirkin her türlü tezahürlerinden sakındırıp ölünceye kadar vahyin çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket etmelerini sağlamaktır.

Tefsirlerin bir kısmında yer alan İsrâiliyyât, her ne kadar Yahudilerin kutsal metinleri olan Tevrat veya Talmud kaynaklı haber, vaaz ve kıssalar şeklinde anlaşılabilir da Mesîhiyyât ve Nasrâniyyât merkezli bilgi ve haberleri de kapsamaktadır. Onun İsrâiliyyât diye nitelenmesi, bu tür rivayetlerin daha çok, Yahudi kutsal metinlerinde yer almış olmasından kaynaklanmaktadır.

İnsanların aklî melekeleri ve idrak etme düzeylerinin aynı olmadığı ve olmayacağı bilinmektedir. Beşeriyet tarihinde en çok önemsenen, haklarında ciltler dolusu kitapların yazıldığı kutsal metinlerdir. Bunların içerisinde de baş sırayı Kur'ân-ı Kerim almaktadır. Neredeyse bütün Müslüman milletlerin alimleri -ama az ama çok- onun anlaşılması için tefsirler yazmışlardır. Tefsir yazma faaliyetinin, tabii

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/364-368.

döneminden itibaren yoğunluk kazandığı söylenebilir. Her bir müfessir, Kur'ân'ı farklı açıdan tefsire çalışmış olsa da onların gayeleri, Kitab'ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Onların bu konuda verdikleri emek, hiçbir zaman göz ardı edilemez.

Kaynaklar, Kur'ân'ın tefsir edilme sürecinde kimi müfessirlerin, Kur'ân'da geçen kıssalar hakkında Ka'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm ve Vehb b. Münebbih gibi Ehl-i Kitap kökenli bilgilerin verdiği malumatı herhangi bir tenkit süzgecinden geçirmeden, Kur'ân'ın ruhuna aykırı olup olmadığına dikkat etmeden tefsirlerine aldıkları görülmüştür. Bu, onların bu tür rivayetleri kasıtlı olarak tefsirlerine aldıkları anlamına gelmemektedir. Fakat Kur'ân'ın mesajını gölgeledikleri için eleştiriye tabi tutulması gerekmektedir. Bir rivayet tefsiri olan Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî'nin *et-Teyîsîr fî't-tefsîr* isimli eserinde de İsrâiliyyât türünden bu çeşit rivayetlere yer verilmiştir.

Sonuç olarak Kur'ân'ın asıl amacının ve vermek istediği mesajın ön plana çıkarılması için, yazılan tefsirlerde İsrâiliyyât türünden rivayetlerin bir tenkide tabi tutularak yeniden değerlendirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982.

Abdülvahhâb, Ali Cuma Muhammed. *el-Madhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye*. Kâhire: Dârü's-selâm, 2001.

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *et-Tefsîr*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1419.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-sebi'l-mesânî*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415.

Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm'in yüce meâli ve çağdaş tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982.

Âişe Abdurrahman, bint Muhammed Alî. *et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dârü'l-Maârif, ts.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferra. *Meâlimü't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, ts.

Ebû Hayyân el-Endülüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muḥîṭ*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1999.

Ebü'l-Hâris el-Gazzî, Muhammed Sıddîkî b. Ahmed el-Burnû. *Mevsûatü'l-kavâidi'l-fikhiyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2003.

Enver Şâh, Muhammed b. Muazzam Şah el-Keşmîrî el-Hindî. *el-Arfu's-şezî şerhu süneni't-Tirmîzî*, thk. Mahmûd Şâkir, Beyrût: Dârü't-Türâs el-Arabî, 2004.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-Lüga*. thk Muhammed Avd Mu'rib. Beyrût: Dârü İhyâi Türâsi'l-Arabî, 2001.

Hacı Halîfe, Mustafâ b. Abdullâh, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Hacvî, Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabî es-Seâlibî. *el-Fikrû's-sâmî fi târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Kâhire: nşr. Hasan Abbas Zekî, 1998.

İbn Atıyye el-Endülüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed Tayyîb. Mekke: Mektebetü Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1419.

İbn Kesîr, Ebü'l Fidâ İsmail. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Beyrût: Darü Tayyibe, 1999.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrût: Mektebetü'l-Hayât, 1980.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürezzâk el-Mehdî. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001.

Kassâb, Ebû Ahmed Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kerecî. *en-Nüketü'd-dâlle 'alâ'l-beyân fi envâi'l-'ûlûm ve'l-ahkâm*. thk. İbrâhîm b. Mansûr el-Cüneydil. Riyâd: Dârü'l-Kayyım, 2003.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.

Kutub, Seyyid. *fî Zilâli'l-Kur'ân*. Beyrût: Dârü'ş-Şurûk, H/1412.

Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *el-Müfessirûn beyne't-te'vîl ve'l-
isbât fî âyâtî's-sıfât*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîrül-
Mâtürîdî (Te'vîlâtu ehli's-sünne)*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *Tefsîrül-Kur'ân (en-Nüket
ve'l-uyûn)*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmül-Kur'ân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *et-Tefsîrül-kebîr*. Beyrût:
Dârü İhyâ et-Türâs, 2002.

Neseî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-
Semerkandî. *et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş ve diğeri. İstanbul:
Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 2019.

Neseî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve
hakâikü't-te'vîl*. Beyrût: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1998.

Nîsâbûrî, Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec. *Garâibül-
Kur'ân ve reğâibül-furkân*. Beyrût: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.

Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir*.
takdim: Müftî'l-cumhûriyyeti'l-lübnâniyye eş-şeyh Hasan Hâlid. Beyrût: nşr.
Müessesetü Nüveyhid es-sakâfe li't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 1998.

Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihül-gayb*. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsî'l-Arabî, 1999.

Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirül-hisân fî
tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsî'l-Arabî, 1997.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcabbâr et-Temimî el-
Mervezî. *Tefsîrül-Kur'ân*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *ed-Dürrül-mensûr fî't-tefsîri bil-
me'sûr*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmi'u'l-beyân fî
te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vasîf fî tefsîri'l-
Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Komisyon, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat
ve Dağıtım, 1979.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-
Hadîse, 1976.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'üyûni'l ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm.*, Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1980.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîrü'l-münîr*, Dârü'l-Fıkr el-Muâsır, Dımaşk, H/1418.